

دو فصلنامه علمی پژوهشی کتاب قیم
سال هشتم (۱۳۹۷)، شماره نوزدهم

بازپژوهی حیات علمی ابو العباس نجاشی و بررسی وثاقت وی

سعید طاوسی مسرور^۱

رسول جعفریان^۲

چکیده

کتاب فهرست اسماء مصنفی الشيعة اثر ابو العباس احمد بن علی نجاشی مشهور به رجال نجاشی، از مهم ترین آثار امامیه است که تاکنون آثار متعددی اعم از کتاب و مقاله درباره آن و مؤلفش نوشته شده است. با وجود این، درباره ابعاد مختلف حیات علمی نجاشی مانند آثار، مشایخ، شاگردان، وثاقت و جایگاه علمی او، ابهام‌هایی وجود داشت که این مقاله به بررسی آنها پرداخته است. این مباحث عبارت است از: آیا نجاشی آثار فراوانی داشته است؟ آیا نجاشی صاحب تفسیری بر قرآن کریم بوده است؟ آیا سید مرتضی از مشایخ نجاشی بوده است؟ آیا مراد از «السید الشریف» در مقدمه رجال نجاشی، همان سید مرتضی است؟ مراد از مطلق «ابو العباس» در رجال نجاشی، ابن نوح است یا ابن عقده؟ آیا نجاشی در تضعیف راویان تحت تأثیر ابن غضائری و حسین بن عبیدالله غضائری بوده است؟ آیا می‌توان به وثاقت تمام مشایخ نجاشی قائل شد؟ آیا نجاشی از مشایخ ابو جعفر طوسی بوده است؟ افزون بر این در کتاب «الاجتهاد و التقليد فی علم الرجال» و مقاله «نگاهی بر وثاقت ابو العباس نجاشی» اشکالاتی متوجه وثاقت نجاشی و شخصیت علمی وی شده که بدانها پاسخ داده شده است.

واژگان کلیدی: احمد بن علی نجاشی، ابن نوح، ابن غضائری، ابو الحسن صهرشتی، وثاقت نجاشی، وثاقت مشایخ نجاشی.

۱. دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) / saeed.tavoosi@gmail.com

۲. استاد گروه تاریخ دانشگاه تهران / jafarianras@ut.ac.ir

۱- مقدمه

کتاب «فهرست اسماء مصنفی الشيعة» اثر ابوالعباس احمد بن علی نجاشی حاوی وضعیت رجالی صاحبان آثار شیعی است و ظاهراً از این رو از قرن هشتم به بعد به رجال نجاشی مشهور شده است (نک: احمدی و رحمتی، ۱۳۸۹، ص ۳۸۹)^۱. در اهمیت این کتاب و مؤلفش نزد امامیه همین بس که در ادبیات مکتوب عالمان امامیه از این کتاب با عباراتی چون «عمده اصول اربعه رجالیه» و «اتقن الاصول الرجالیه» و از مؤلف آن با تعبیراتی چون «امام فن رجال» یاد شده است. نظر به اهمیت بسیار کتاب نجاشی، تاکنون آثار متعددی اعم از کتاب و مقاله درباره نجاشی و کتابش نوشته شده است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

- سید محمدعلی موحد ابطحی، تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال^۲، قم: ابن المؤلف سید محمد، ۱۴۱۷ ق.

- حسین راضی عبدالله، تاریخ علم الرجال و اهمیت رجال النجاشی، بیروت: مؤسسه البلاغ، ۱۴۲۱ ق.

- حسن عیسی حکیم، الشیخ النجاشی، کربلا: مرکز کربلاء للدراسات والبحوث، ۱۴۳۵ ش.
- سیدعلی میرشریفی، «رجال نجاشی مهم‌ترین کتاب رجالی شیعه»، نور علم، ش ۲۵، اسفند ۱۳۶۶ ش.

- مجید معارف، «مقایسه دیدگاه‌های رجالی نجاشی و شیخ طوسی»، مقالات و بررسی‌ها، دفتر ۶۲، زمستان ۱۳۷۶ ش.

- محمدتقی دیاری بیدگلی، «داوری در باب تعارض آرای نجاشی و دیگر رجال‌شناسان متقدم شیعه»، علوم حدیث، ش ۳۵-۳۶، بهار و تابستان ۱۳۸۴ ش.

- سید محمد عمادی حائری، «نگره‌های کتابشناسی در فهرست‌های طوسی و نجاشی»، علوم حدیث، ش ۳۵-۳۶، بهار و تابستان ۱۳۸۴ ش.

۱. نیز نک: شبیری، سید محمدجواد؛ «رجال نجاشی»؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۹، زیر نظر: غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ۱۳۹۳ ش، ص ۵۶۱.

۲. این کتاب شرحی مفصل بر رجال نجاشی است که تاکنون پنج جلد آن به چاپ رسیده است. مؤلف در شرح خود در تکمیل اطلاعات نجاشی، اطلاعات مفیدی از دیگر منابع رجالی شیعی و نیز منابع سنی درباره هر راوی گردآورده است و برخی ابهامات رجال نجاشی را نیز تبیین کرده است. این کتاب نه تنها مفصل‌ترین اثر درباره رجال نجاشی، بلکه مهم‌ترین اثر در این باره است.

- سیدموسی شبیری زنجانی، «ابو العباس نجاشی و عصر وی (۱)»، نور علم، ش ۱۱، مرداد ۱۳۶۴ ش.
- همو، «ابو العباس نجاشی و عصر وی (۲)»، نور علم، ش ۱۲، آبان ۱۳۶۴ ش.
- رحیمه شمشیری و مهدی جلالی، «روش نجاشی در نقد رجال»، علوم حدیث، ش ۴۰، تابستان ۱۳۸۵ ش.
- همو و همو، «روش و عملکرد عمومی نجاشی در فهرست»، علوم حدیث، ش ۴۱، پاییز ۱۳۸۵ ش.
- محسن قاسم‌پور، «مقایسه دیدگاه‌های رجال ابن غضائری و نجاشی»، حدیث پژوهی، ش ۹، بهار و تابستان ۱۳۹۲ ش.
- سید محمدجواد شبیری، «رجال نجاشی»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر: غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ۱۳۹۳ ش، ج ۱۹، صص ۵۶۱-۵۷۳.
- گذشته از این آثار مستقل، در آثار گوناگون امامیه، نجاشی و کتابش همواره مورد توجه بوده است. با وجود این، درباره ابعاد مختلف حیات علمی نجاشی ابهامات و مسائلی وجود دارد که این مقاله در پاسخ به این نیاز نوشته شده، به این صورت که از پیشینه علمی موجود هم استفاده کرده و هم نظر انتقادی به این پیشینه داشته است. به‌علاوه حمید عظیمی در مقاله «نگاهی بر وثاقت ابو العباس نجاشی» و محمد سند در کتاب «الاجتهاد والتقلید فی علم الرجال» اشکالاتی را متوجه وثاقت نجاشی و شخصیت علمی وی کرده‌اند که در این مقاله به این اشکالات نیز پاسخ داده شده است؛ بنابراین سؤال‌های اصلی این تحقیق عبارت‌اند از:
- درباره حیات علمی نجاشی چه ابهاماتی وجود دارد؟ این ابهامات چگونه قابل‌رفع‌اند؟
- اشکالات حمید عظیمی درباره وثاقت نجاشی و اشکالات محمد سند درباره شخصیت علمی نجاشی چیست؟ پاسخ این اشکالات چیست؟
- سؤال‌های فرعی این تحقیق نیز، موارد زیر است:
- آیا نجاشی آثار فراوانی داشته است یا نه؟
- آیا نجاشی تفسیری بر قرآن کریم نوشته بوده است؟
- آیا سید مرتضی از مشایخ نجاشی بوده است؟
- آیا مراد از «السید الشریف» در مقدمه رجال نجاشی همان سید مرتضی است؟

- مراد از مطلق «ابو العباس» در رجال نجاشی، ابن نوح است یا ابن عقده؟
- آیا نجاشی در تضعیف راویان تحت تأثیر ابن غضائری و حسین بن عبیدالله غضائری بوده است؟

- آیا می‌توان به وثاقت تمام مشایخ نجاشی قائل شد؟
- آیا نجاشی از مشایخ ابو جعفر طوسی بوده است؟
- آیا وثاقت نجاشی محل اشکال است و دلیلی بر وثاقت وی وجود ندارد؟
- آیا نجاشی تحت تأثیر رجالیان اهل تسنن بوده است؟
- آیا نجاشی فردی ناصبی را توثیق کرده است؟
مباحث این مقاله ذیل چهار قسمت آثار، مشایخ، شاگردان و وثاقت و جایگاه علمی نجاشی سامان داده شده است. در این قسمت‌ها بیشتر به مسائل مورد بحث و محل نزاع و اختلاف پرداخته شده و کوشش شده به آن مسائل پاسخ داده شود به این نحو که یا از بین نظرات موجود، نظری ترجیح داده شده یا نظری جدید عرضه شود.

جهت سهولت استناد و ارجاع به رجال نجاشی از اختصارات ذیل استفاده شده است:

ز: رجال النجاشی، به کوشش: سید موسی شبیری زنجانی.

م: رجال النجاشی، به کوشش: محمدباقر ملکیان.

ب: رجال النجاشی، به کوشش: محمدجواد نائینی.

ت: رجال النجاشی، نسخه کتابخانه مرکزی تبریز.

۲- آثار نجاشی

نجاشی در مدخلی از کتاب فهرستش که به معرفی خودش اختصاص داده، آثار دیگرش را نام برده است:

- کتاب الجمعة وما ورد فيه من الاعمال،
- کتاب الکوفة و ما فيها من الآثار و الفضائل،
- کتاب انساب بنی نصر بن قعین و ایامهم و اشعارهم،

- کتاب مختصر الانوار^۱ و مواضع النجوم التي سمتها العرب (ز: ص ۱۰۱، ذیل ش ۲۵۳).

علاوه بر این موارد او در فهرستش در مدخل ابو غالب زراری، اشاره کرده که اخبار بنی سُنُن را گردآوری کرده است (ز: ص ۸۴، ذیل ش ۲۰۱). اگر آثار نجاشی منحصر در همین چند مورد بوده، اینکه ابن داود حلی، نجاشی را کثیر التصانیف خوانده (ابن داود حلی، ۱۳۴۲، ص ۳۲)، درست نیست.

آقابزرگ طهرانی بر اساس نوشته ابن شهر آشوب، کتاب تفسیری به نجاشی نسبت داده (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۳۱۷) اما ظاهراً عبارت «وابو العباس والنجاشی» در کتاب مناقب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۱)، تصحیفی است از ابو العباس الفلکی یا ابو العباس الطوسی که همان ابو العباس احمد بن الحسن بن علی الفلکی الطوسی المفسر صاحب تفسیر البلغة است^۲ که ابن شهر آشوب کتاب او را در اختیار داشته است.^۳

۳- مشایخ نجاشی

نجاشی مشایخ متعددی داشته که از آنان در کتاب فهرست خود یاد کرده و شمار آنان بیش از سی نفر است (برای فهرست کامل مشایخ نجاشی و آشنایی با آنان نک: بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۵۰-۸۹ / موحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۱، صص ۲۸-۷۱ / حکیم، ۱۴۳۵، صص ۱۲-۲۳ / دریاب نجفی، ۱۴۳۰، ج ۱، صص ۲۹۶-۳۳۹ / ربانی، ۱۳۸۵، صص ۷۲-۷۸ / ب: ج ۱، صص ۲۴-۴۷ / م: ج ۱، صص ۳۳-۳۹). او موفق به استفاده از محضر بزرگ‌ترین شخصیت‌های علمی امامیه در ربع آخر قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم شده و در فهرست مشایخش نام بزرگانی چون مفید (د. ۴۱۳ ق) و حسین بن عبیدالله غضائری (د. ۴۱۱ ق) دیده می‌شود.^۴

۱. احتمال دارد که در نام کتاب، الانواء به الانوار تصحیف شده باشد؛ نک: رحمان ستایش و جدیدی نژاد، ۱۳۸۴، ص ۶۹.

۲. برای آشنایی با وی و تفسیرش نک: انصاری، حسن؛ «تبیینی پیش از تبیان: تفسیری شیعی و ناشناخته از یک دانشمند اهل طوس»، درگاه/آثار (تاریخ بازپایی: ۱۶ / ۷ / ۱۳۹۶):

<http://al-athar.ir/home/Content?id=1135&code=9>

۳. نک: رحمتی، محمد کاظم؛ «ابو العباس نجاشی و تفسیر منسوب به او»، درگاه/آثار (تاریخ بازپایی: ۱۶ / ۷ / ۱۳۹۶):

<http://al-athar.ir/home/Content?id=3457&code=9>

۴. نجاشی درباره مفید می‌نویسد: شیخنا و استاذنا رضی الله عنه (ز: ص ۳۹۹، ذیل ش ۱۰۶۷). برای نمونه‌هایی از ذکر نام او در کتاب نک: ز: ص ۱۶، ذیل ش ۱۶، ص ۶۴، ذیل ش ۱۵۰، ص ۴۵۷، ذیل ش ۱۲۴۶. وی درباره حسین بن عبیدالله

در ارتباط با مشایخ نجاشی چهار ابهام مهم وجود دارد: اول اینکه آیا سید مرتضی از مشایخ نجاشی است؟ دیگر اینکه مراد از کاربرد «ابو العباس» به صورت مطلق در کتاب نجاشی، ابو العباس بن نوح استاد نجاشی است یا ابو العباس بن عقده استاد استادان نجاشی؟ بحث دیگر ادعای تأثیرپذیری او از استادش حسین بن عبیدالله غضائری و فرزند وی احمد بن حسین مشهور به ابن غضائری است و بحث آخر هم قاعده وثاقت مشایخ نجاشی است که در ادامه به این مباحث پرداخته شده است:

۳-۱- آیا سید مرتضی از مشایخ نجاشی است؟

نجاشی با سید مرتضی در ارتباط بوده و برخی نام سید را در شمار مشایخ نجاشی ذکر کرده‌اند (برای نمونه نک: خوانساری، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۶۳)، اما نجاشی در جایی از کتابش به اینکه او از مشایخش بوده، اشاره نکرده است (موحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۱، صص ۷۸-۷۹). بنا بر نوشته نجاشی در مقدمه کتاب، انگیزه وی برای تألیف این کتاب، سرزنش و طعنه مخالفان با ادعای باطل عدم وجود پیشینه علمی برای مذهب شیعه امامیه و عدم وجود آثار و تألیفات شیعی است (ز: ص ۳). او این سرزنش مخالفان را از فردی که از او با تعبیر «السید الشریف» یاد کرده، شنیده اما مشخص نکرده که او کیست؟ اما نظر مشهور این است که مراد از السید الشریف، سید مرتضی است (برای نمونه نک: قهپایی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۹، پانویس ۱/ صدر، ۱۴۲۹، ج ۲، صص ۱۰۲-۱۰۳/ امین، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۹۰/ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۱۵۴/ بهبودی و سرشار، ۱۳۹۳، ص ۱۹۲/ رحمان ستایش و جدیدی نژاد، ۱۳۸۴، ص ۷۴/ صدرایی خوبی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۹۷/ ب: ج ۱، ص ۵۷، پانویس ۱/ م: ج ۱، ص ۹۴، پانویس ۴). اگرچه این احتمال بعید نیست اما دلیل و شاهی بر این فرضیه یافت نمی‌شود (شیری، ۱۳۹۳، ص ۵۶۱) و افراد دیگری از معاصران نجاشی هم به سید شریف شناخته می‌شدند. نجاشی تعبیر «السید الشریف» را فقط در مقدمه آورده اما در متن کتاب از تعبیر شریف، به جز شریف مرتضی (ز: ص ۴۰۲، ذیل ش ۱۰۶۷) درباره دو فرد دیگر استفاده کرده که هر دو از معاصرانش بوده‌اند:

غضائری می‌نویسد: شیخنا رحمه الله (ز: ص ۶۹، ذیل ش ۱۶۶/ برای نمونه‌هایی از ذکر نام او در کتاب نک. ز: ص ۷، ذیل ش ۳، ص ۲۷، ذیل ش ۴۹، ص ۷۷، ذیل ش ۱۸۲).

- حسن بن احمد بن قاسم که درباره او نوشته: «الشریف النقیب، ابو محمد، سید فی هذه الطائفة» (ز: ص ۶۵، ذیل ش ۱۵۲) و در جای دیگر چنین از او یاد کرده: «الشریف ابو محمد المحدثی» (ز: ص ۲۶۵، ذیل ش ۲۶۶).

- الشریف ابو یعلی محمد بن الحسن الجعفری (ز: ص ۲۷۱، ذیل ش ۷۰۸).
پس ممکن است مراد از سید شریف، سید مرتضی یا یکی از این دو نفر و حتی فردی دیگر مانند سید رضی باشد اما احتمالاً از آنجاکه نجاشی پیکر سید مرتضی را غسل داده (ز: همانجا) این گمان برای برخی ایجاد شده که از میان شرفای مذکور در کتاب نجاشی، او با سید مرتضی بیشتر در ارتباط بوده و مرادش از سید شریف در مقدمه کتابش همان سید مرتضی است (نک: خوانساری، ۱۳۹۰، ج ۱، صص ۶۲-۶۳ / معارف، ۱۳۷۴، ص ۴۳۲) اما موحد ابطحی احتمال داده که منظور از السید الشریف، سید مرتضی یا شریف ابو یعلی جعفری باشد زیرا ابو یعلی در غسل دادن پیکر سید مرتضی با نجاشی همراهی کرده است (موحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۵۶، پانویس ۱) اما این احتمال هم وجود دارد که منظور از آن، شریف ابو محمد محمدی باشد.

۳-۲- مراد از «ابو العباس» کیست؟

ابو العباس احمد بن علی بن عباس بن نوح سیرافی (د. حدود ۴۲۰ ق) معروف به ابن نوح (نک. ز: ص ۹، ذیل ش ۶، ص ۱۴، ذیل ش ۱۱؛ ج ۱، ص ۲۲۷، پانویس ۱ / سبحانی، ۱۴۱۸، ج ۵، صص ۴۰-۴۱) از مهم‌ترین مشایخ نجاشی است چنان‌که درباره وی می‌نویسد: «استاذنا و شیخنا و من استفدنا منه» (ز: ص ۸۶، ذیل ش ۲۰۹) که خود در کثرت استفاده او از این استادش صراحت دارد، چنان‌که نام او در فهرست نجاشی بسیار به چشم می‌خورد (نک. م: ج ۱، ص ۳۴، پانویس ۴). نجاشی بعد از درگذشت این استادش نیز از آثار او بهره‌مند بوده چون ابن نوح کتاب‌هایش را به نجاشی وصیت کرد و در اختیار او گذاشت (نک. ز: ص ۱۰۲، ذیل ش ۲۵۴، ص ۱۱۲، ذیل ش ۲۸۶، ص ۱۱۸، ذیل ش ۳۰۲، ص ۲۲۰، ذیل ش ۵۷۵). نجاشی در برخی از مواضع کتاب خود برای اشاره به وی فقط کنیه‌اش ابو العباس را آورده که برخی درباره اینکه منظور از ابو العباس، ابن نوح است یا ابن عقده به تردید افتاده‌اند (نک: مازندرانی حائری، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۸۰، پانویس ۱ / کاظمی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۴۵۷ / کلباسی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۸۶ / مامقانی، ۱۴۳۱، ج ۴، ص ۲۲۸، پانویس: تنبیه) و برخی گفته‌اند اگر قرینه‌ای نباشد منظور ابن عقده است (نک: مازندرانی

حائری، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۸۰ / تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، صص ۸۲-۸۳؛ ج ۱۱، ص ۳۹۴ برای تفصیل بیشتر نک. م: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۶۲-۶۵).

ظاهر این است که مراد از ابو العباس در کلام نجاشی، ابن نوح است زیرا اینکه برخی تصور کرده‌اند منظور از «ذکره ابو العباس»^۱ که در موارد متعددی بعد از اشاره به اصحاب امام صادق (ع) آمده (برای نمونه نک. ز: ص ۱۰۷، ذیل ش ۲۷۰، ص ۱۱۵، ذیل ش ۲۹۵، ص ۱۳۰، ذیل ش ۳۳۵)، ذکر شدن فرد در کتاب «من روی عن جعفر بن محمد [ع]» از ابن عقده (ز: ص ۹۴، ذیل ش ۲۳۳) است^۲، درست به نظر نمی‌رسد زیرا ظاهر این است که این موارد همه مستند است به کتاب «الزیادات علی ابی العباس بن سعید فی رجال جعفر بن محمد (ع)» که نوشته ابو العباس ابن نوح است و تکمله‌ای بر کار ابن عقده است (ز: صص ۸۶-۸۷، ذیل ش ۲۰۹) و شاهد این ادعا اینکه درباره افرادی که صحابی امام صادق (ع) و امام کاظم (ع) هستند نیز، «ذکره ابو العباس» یا عبارتی شبیه به آن را نوشته است (برای نمونه نک. ز: ص ۲۰، ذیل ش ۲۵، ص ۱۰۶، ذیل ش ۲۶۸، ص ۱۱۰، ذیل ش ۲۸۰، ص ۱۲۷، ذیل ش ۳۲۹) درحالی که کتاب ابن عقده شامل اصحاب امام صادق (ع) بوده و به جهت زیدی بودن وی چندان انتظار نمی‌رود که به اصحاب مشترک امام صادق (ع) و امام کاظم (ع) اشاره کند، اما ابن نوح که امامی بوده و درصدد تکمیل کار وی برآمده، کاملاً طبیعی است که چنین مواردی را ذکر کند چنان‌که نجاشی درباره حفص بن سوقة نوشته: «روی عن ابی عبدالله و ابی الحسن علیهما السلام، ذکره ابو العباس بن نوح فی رجالهما» (ز: ص ۱۳۵، ذیل ش ۳۴۸) که این تصریح در کنار نقل‌های پیش‌گفته، نشان می‌دهد که ابن نوح، فهرست اصحاب مشترک امام صادق (ع) و امام کاظم (ع) را گرد آورده بوده است.

نجاشی درباره ذریح محاربی هم نوشته «روی عن ابی عبدالله و ابی الحسن علیهما السلام» و بعد نوشته «ذکره ابن عقده و ابن نوح» (ز: ص ۱۶۳، ذیل ش ۴۳۱) اما این دلیل نمی‌شود که ابن عقده نیز در کتاب خود به ذکر اصحاب مشترک هر دو امام (ع) پرداخته باشد زیرا ممکن است ابن نوح نام او را در شمار اصحاب مشترک هر دو امام (ع) آورده باشد ولی ابن عقده نام او را در کتاب خود درباره اصحاب امام صادق (ع) آورده باشد اما اشاره نکرده باشد که او از اصحاب

۱. یا: ذکره ابو العباس فی الرجال (ز: ص ۱۹، ذیل ش ۲۴، ص ۱۹۱، ذیل ۵۱۰) یا تعیرات مشابه دیگر.

۲. چنان‌که نجاشی درباره یکی از این افراد می‌نویسد: ذکره ابو العباس فی رجال ابی عبدالله علیه السلام (ز: ص ۵۴، ذیل ش ۱۲۲).

امام موسی بن جعفر (ع) نیز بوده است و این امر منافاتی با تعبیر «ذکره ابن عقده» ندارد چون ظاهراً ضمیر به ذریع برمی گردد نه به عبارت «روی عن ابی عبدالله وابی الحسن علیهما السلام». تستری عبارت ذکر شده درباره حفص بن سوقة را چنین ذکر کرده: «ذکره ابو العباس و ابن نوح فی رجالهما» و بر اساس آن چنین نتیجه گرفته است که این عبارت نشان می دهد منظور از ابو العباس، ابن عقده است و نه ابن نوح (تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، صص ۸۲-۸۳؛ ج ۳، صص ۵۸۳-۵۸۴)؛ اما نظر وی را نمی توان پذیرفت زیرا در مهم ترین نسخ خطی رجال نجاشی که مورد استفاده شبیری زنجانی، نائینی و ملکیان در سه نسخه چاپی رایج بوده عبارت به همان صورت «ذکره ابو العباس بن نوح فی رجالهما» آمده (ت: برگ ۷۵ پشت / ز: همان جا / ب: ج ۱، ص ۳۲۷ / م: ج ۱، ص ۶۸۳) و آنچه تستری ذکر کرده در خلاصه الاقوال علامه حلی آمده (علامه حلی، ۱۴۰۲، ص ۵۸) و این در حالی است که می دانیم نسخه اصل خلاصه الاقوال که به خط مؤلف بوده، بسیار بدخط، بدون نقطه و در مواردی ناخوانا بوده است.^۱ پس چگونه می توان ضبط آن را بر ضبط نسخ فهرست نجاشی ترجیح داد؟!

دیدگاه سید محمدصادق بحر العلوم -مصحح خلاصه الاقوال- که در نسخه ای از خلاصه الاقوال که بر اساس نسخ عدیده تصحیح شده، «ذکره ابو العباس و ابن نوح فی رجالهما» آمده (نک: بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۶۹، پانویس ۱ / کاظمی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۴۵۱، پانویس ۴) نیز، برای قبول این ضبط کافی نیست زیرا اولاً وقتی مشکل در نسخه اصل دست نویس علامه باشد، این مشکل به سایر نسخ هم سرایت می کند و ثانیاً همان چاپ تصحیح شده سید محمدصادق بحر العلوم هم خالی از اشکال نیست چنان که عبارت «ابو الحسن احمد بن العباس النجاشی» به «ابو احمد الحسین بن العباس النجاشی» تصحیف شده است (علامه حلی، ۱۴۰۲، ص ۹۵).

برخی برای ترجیح ضبط مذکور در خلاصه الاقوال، به تعبیر «فی رجالهما» استناد کرده اند (کاظمی، ۱۴۲۵، ج ۱، صص ۴۵۱-۴۵۲ / م: ج ۱، ص ۶۸۳، پانویس ۲) که استناد به آن کافی نیست زیرا ضمیر «هما» در «روی عن ابی عبدالله و ابی الحسن علیهما السلام، ذکره ابو العباس بن نوح فی رجالهما» به امام صادق و امام کاظم (ع) برمی گردد (نک: استرآبادی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۳۲۱، پانویس ۴). مؤید این نظر این است که نجاشی از اصحاب یک امام تعبیر به رجال آن امام می کند

۱. بهبودی، محمدباقر و سرشار، مژگان؛ «فهرست اسماء مؤلفی الشيعة»؛ حدیث پژوهی، ش ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳ ش، صص ۱۹۶، ۲۰۷.

مثلاً «لم يذكره ابو عمرو الكشي في رجال ابى الحسن الاول» (ز: ص ۳۴، ذیل ش ۷۲) یا «ذكره اصحابنا في رجال ابى عبدالله عليه السلام» (ز: ص ۵۳، ذیل ش ۱۱۹). پس اشکالی از این جهت وارد نیست چنان که سید محمدصادق بحر العلوم نیز استناد به تعبیر «فی رجالهما» برای اثبات سقوط واو از این موضع از نسخ فهرست نجاشی را بی وجه دانسته است (کاظمی، ۱۴۲۵، ج ۱، ص ۴۵۲، پانویس ۱).

در بین کسانی که ذکر مطلق ابو العباس را اشاره به ابن عقده می دانند استدلال قابل اعتنای دیگری هم دیده می شود بدین صورت که چون نجاشی در ترجمه حکم بن حکیم ابتدا نوشته «ذكر ذلک ابو العباس» و سپس نوشته «وقال ابن نوح» معلوم می شود که مراد از ابو العباس، ابن عقده است نه ابن نوح؛ اما این استدلال چندان محکم نیست زیرا اگر بلافاصله چنین نوشته بود، می شد چنین استدلالی را مطرح کرد اما نجاشی پس از عبارت «ذكر ذلک ابو العباس فی کتاب الرجال» به کتاب حکم بن حکیم به روایت صفوان بن یحیی اشاره کرده و بعد طریق خود به این کتاب را ذکر کرده که با «اخبرنا الحسين بن عبيدالله» شروع می شود و سپس از ابن نوح نقل کرده که حکم بن حکیم پسرعموی خلاد بن حکیم بوده و سپس طریق ابن نوح به کتاب حکم را ذکر کرده که متفاوت با طریق غضائری است (ز: ص ۱۳۷، ذیل ش ۳۵۳/ م: ج ۱، ص ۶۸۹، پانویس ۱). چه مانعی دارد که او در دو موضع از یک مدخل از کتابش یک بار از استادش تعبیر به ابو العباس کند و بار دیگر تعبیر به ابن نوح کند؟

روش نجاشی این است که در کتابش از استادانش با تعابیر مختلف یاد می کند مثلاً از استادش مفید در جایی تعبیر به ابو عبدالله محمد بن محمد بن النعمان کرده (ز: ص ۱۴۱، ذیل ش ۳۶۶) و در جای دیگر به ابن النعمان (ز: ص ۴۳۱، ذیل ش ۱۱۶۱/ ب: ج ۲، ص ۳۹۴، پانویس ۱) و در مدخل بعدی به محمد بن محمد (ز: ص ۴۳۲، ذیل ش ۱۱۶۲/ ب: همان، پانویس ۳) و تعابیر دیگری هم درباره وی به کار برده است یا از استاد دیگرش ابو الحسن احمد بن محمد بن عمران بن موسی بن عروه بن جراح نهشلی معروف به ابن الجندی (د. ۳۹۶ق) (ز: ص ۸۵، ذیل ش ۲۰۶/ نک. ب: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۲۶/ م: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۳۴، پانویس ۱/ بروجرودی، طبقات رجال فهرست نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۳۸۰) با تعابیر مختلف یاد کرده (نک: حکیم، ۱۴۳۵، صص ۵۳-۵۴) چنان که در مواضعی از کتابش با عنوان احمد بن محمد بن الجراح از او یاد کرده است (برای نمونه نک. ز: ص ۲۴۹، ذیل ش ۶۵۴، ص ۲۷۱، ذیل ش ۷۱۰، ص ۳۰۸، ذیل ش ۸۴۳)؛ حتی ممکن است در یک مدخل هم از دو تعبیر برای یکی از اساتیدش استفاده کند مثلاً محمد بن جعفر الادیب و محمد بن جعفر النحوی (ز: صص ۴، ۶، ذیل ش ۱). جالب آنکه در مدخل بعدی،

از او فقط با عنوان ابو الحسن التمیمی^۱ یاد کرده است (ز: صص ۶-۷، ذیل ش ۲) و در مدخل ابان بن تغلب، در ابتدای طریقتش به دو کتاب از آثار ابان، برای این استادش، از عنوان محمد بن جعفر النحوی استفاده کرده و در اسناد بعدی به ابان که با فاصله‌ای بسیار اندک از طریق قبلی آمده، از وی با عنوان ابو الحسن التمیمی یاد کرده است (ز: ص ۱۱، ذیل ش ۷).

۳-۳- ادعای تأثیرپذیری نجاشی از ابن غضائری و پدرش در توثیقات و تضعیفات راویان

نجاشی در استفاده از مشایخ عصر و از آن جمله حسین بن عبیدالله (پدر ابن غضائری) با احمد بن حسین بن عبیدالله غضائری مشهور به ابن غضائری همراه بوده و اگرچه از او در فهرستش روایت نکرده اما اقوال و آرای وی را در کتاب خود منعکس کرده است (ز: ص ۸۳، ذیل ش ۲۰۰/ نک. ب: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۳۲-۳۵/ م: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۳۷). استنادات مکرر نجاشی به ابن غضائری نشان می‌دهد که ظاهراً مسوداتی از او در دست داشته است (بهبودی، ۱۳۸۹، صص ۵۸-۶۱) اما به دو فهرست ابن غضائری درباره اصول و مصنفات دسترسی نداشته چون بنا بر گزارش طوسی، برخی ورثه ابن غضائری پس از درگذشت او این دو کتاب را از بین بردند و هیچ فردی از شیعه، نسخه‌ای از آن دو کتاب را نداشت (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲). برخی بر این باورند که با توجه به نقل فراوان نجاشی از حسین بن عبیدالله غضائری و پسرش، وی تحت تأثیر مبانی کلامی خاص این دو به‌خصوص ابن غضائری بوده که باعث می‌شود گاهی نجاشی مانند ابن غضائری تسرع در جرح و تضعیف پیدا کند چنان‌که در مدخل جعفر بن محمد بن مالک از کتاب رجال نجاشی (ز: ص ۱۲۲، ذیل ش ۳۱۳) چنین می‌نماید (محمدتقی مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۳۳۸). تا آنجا که عده‌ای مانند محمد سند، تضعیفات نجاشی را متأثر از تضعیفات ابن غضائری دانسته‌اند (سند، ۱۴۳۱، صص ۳۰۴-۳۰۷).

در پاسخ باید گفت فارغ از مواردی که نجاشی به‌طور مشخص و با ذکر نام غضائری‌ها از آنان نقل کرده است، در ۱۴ مورد میان کلام ابن غضائری و نجاشی تشابه زیاد وجود دارد (نک: شمشیری، و جلالی، ۱۳۸۵، ص ۶۵) که در برخی از این موارد وی عبارت موردقبول ابن غضائری را با لفظ «قیل» که در اصطلاحات علمی دلالت بر رأی ضعیف نزد مؤلف دارد، موردتردید قرار

۱. ابو الحسن محمد بن جعفر مؤدب ادیب نحوی تمیمی مشهور به ابن نجار کوفی (۳۰۳-۴۰۲ق) است که نجاشی مکرراً با واسطه وی از ابن عقده روایت کرده است؛ نک. ب: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۲۹، متن، ص ۶۱، پانویس ۴/ م: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۳۶، پانویس ۳.

داده است؛ بنابراین مجالی برای این اشکال به نجاشی نیست بلکه حکایت از تأمل او در آرای مشایخش دارد.^۱ از موارد اختلاف نظر نجاشی با ابن غضائری می توان به تضعیف جابر جعفی توسط نجاشی اشاره کرد درحالی که ابن غضائری او را توثیق کرده و ضعف را متوجه راویان از او می داند (نک: طاوسی مسرور، ۱۳۸۹، صص ۵۸-۵۹، ۷۸).

۳-۴- بررسی قاعده وثاقت مشایخ نجاشی

یکی از قواعد توثیق عام که برخی قائل به آن اند وثاقت تمام مشایخ نجاشی است (نک: احمدی و رحمتی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۳) به این دلیل که نجاشی درباره ابن عیاش جوهری نوشته: «چون دیدم مشایخ ما تضعیفش می کنند از او نقل نکردم» (ز: ص ۸۶، ذیل ش ۲۰۷). یا درباره ابوالفضل شیبانی نوشته «تنها با واسطه از او نقل کردم» و پیش از این به تضعیف او از ناحیه اصحاب اشاره کرده است (ز: ص ۳۹۶، ذیل ش ۱۰۵۹). از نظر طرفداران این قاعده شکی نیست که ظهور این عبارت نجاشی یعنی از ضعیف تنها با واسطه نقل می کند، پس ناگزیر تمام مشایخ او ثقه هستند. به علاوه نجاشی ذیل ترجمه ابن جنید نوشته: سمعت شیوخنا الثقات (ز: ص ۳۸۸، ذیل ش ۱۰۴۷) که بنا بر این عبارت نیز، تمام مشایخ او توثیق می شوند (نک: بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۹۶-۱۰۰/ کلباسی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۲۱۱، ج ۲، صص ۲۶۹-۲۷۱/ خویی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۵۱/ تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۴۵/ غفاری، ۱۳۶۹، صص ۶۵-۶۶/ ایروانی، ۱۴۲۸، صص ۱۷۸-۱۸۰/ داوری، ۱۴۳۲، صص ۷۲، ۷۶/ ربانی، ۱۳۸۵، صص ۶۹-۷۲ و ۱۳۸۲، صص ۵۵-۵۶، ۳۶۶-۳۶۷/ ب: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۴۷-۵۱/ م: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۳۹-۴۱. برای مطالعه تفصیلی بیشتر نک: رحمان ستایش و جدیدی نژاد، ۱۳۸۴، صص ۱۱۳-۱۲۱/ فقهی زاده و بشیری، ۱۳۸۹، صص ۱۴۱-۱۵۸).

پاسخ منکران این قاعده این است که اولاً وقتی گفته از ضعیف نقل نمی کنم حداکثر این استفاده می شود که نجاشی از کسی که ضعف او ثابت است نقل نمی کند ولی دلالتی ندارد که لزوماً از کسی که وثاقت او ثابت و محرز باشد نقل کند (نک: م: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۴۱-۴۳) و ثانیاً بسیار مشکل و دور از فهم عرفی است که شیوخنا الثقات در آن عبارت را به شکل مذکور درک کنیم و چنین چیزی محتاج به قرینه ای است که وجود ندارد (حسینی جلالی، ۱۴۲۵،

۱. سیستانی، ۱۴۳۷، ج ۲، صص ۸۴-۸۶/ شمشیری، و جلالی، ۱۳۸۵، ص ۶۷/ نک: م: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۶۹ که این نظر سند را مصداق گرافه گویی دانسته است. (برای تفصیل بیشتر درباره مقایسه دیدگاه های رجالی نجاشی و ابن غضائری نک: قاسم پور، ۱۳۹۲، صص ۸۵-۱۱۱).

صص ۳۹۱-۳۹۲/ سیستانی، ۱۴۳۷، ج ۲، صص ۸۹-۹۰؛ بنابراین قائل شدن به وثاقت تمام مشایخ نجاشی دشوار است.

۴- شاگردان نجاشی

بر اساس منابع موجود، اندک افرادی به عنوان شاگرد و راوی از نجاشی قابل شناسایی اند که عبارت‌اند از:

الف. پسرش علی: نجاشی فرزندی به نام علی و مکنی به ابو القاسم داشته که ابن نجار در ذیل تاریخ بغداد، مدخلی به او اختصاص داده است. او مانند پدرش به نجاشی و ابن الکوفی معروف بوده و در بغداد ساکن بوده است. ابن نجار او را راوی حکایات و آداب و اشعار معرفی کرده و ولادتش را در نیمه ماه رمضان ۴۱۶ و وفاتش را در ۱۲ رجب ۴۷۹ و محل دفنش را قبرستان شونیزی^۱ گزارش کرده است (ابن نجار، ۱۴۱۷، ج ۱۸، صص ۷۰-۷۱؛ نیز نک: طباطبائی، ۱۴۱۷، صص ۲۸۰-۲۸۱). به نوشته صفدی، علی بن احمد نجاشی از پدرش روایت می‌کرده است (صفدی، ۱۴۰۱، ج ۷، ص ۱۸۷).

ب. ابو الحسن سلیمان بن حسن صهرشتی^۲: او در یکی از آثارش به نام قبس المصباح^۳ در آخر ربیع‌الاول ۴۴۲ از استادش نجاشی یاد کرده است (نک: محمدباقر مجلسی، ۱۴۰۳، مدخل، صص ۱۹۲-۱۹۳، ج ۱، ص ۱۵، ج ۹۱، ص ۳۲).

ج. سید عماد الدین ابو الصمصام ذوالفقار بن محمد بن معبد حسنی مروزی (حدود ۴۰۵-حدود ۵۲۰ق): او آخرین واسطه در طریق علامه حلی به فهرست نجاشی (علامه حلی، ۱۴۰۲، ص ۲۸۲؛ محمدباقر مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۴، ص ۹۵) و طریق شهید اول به نجاشی (شهید اول، ۱۴۰۷، صص ۲۶-۲۷) است (برای آشنایی بیشتر با وی نک: مدنی، ۱۹۸۳، ج ۱، ص ۵۱۹/ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۹/ ب: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۵۱).

۱. درباره این قبرستان نک: خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۳۴/ جنید بغدادی از مشاهیری است که پیکرش در این قبرستان دفن شده است و مزار او امروزه نیز پابرجاست (همان، ج ۹، ص ۹۱/ شمس، ۱۳۸۹، ص ۶۴۲).
۲. برای اطلاع از اختلافات در ضبط نام وی نک: آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۱۹.
۳. درباره نسبت این کتاب به صهرشتی نک: قسمت ۵ از همین مقاله.

د. ابو الوفاء عبد الجبار بن عبدالله مقرئ نیشابوری رازی ملقب به مفید^۱ (د. بعد از ۵۰۳ق) (نک: آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۱۰۳؛ سبحانی، ۱۴۱۸، ج ۶، صص ۱۲۸-۱۲۹): او از نجاشی برای روایت کتاب فهرستش اجازه گرفته بود (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰، ج ۳، صص ۱۵۲-۱۵۳). در صفحه عنوان نسخه خطی کتابخانه مرکزی تبریز^۲ صورت یک گواهی سماع بسیار باارزش نقل شده که بنا بر آن علی بن عبیدالله بن حسن بن حسین بن بابویه مشهور به منتجب الدین رازی در ربیع الاول ۵۵۱، فهرست نجاشی را از ابتدا تا انتها نزد ابو الفتح رازی خوانده و تاج الدین ابو جعفر محمد^۳ فرزند ابو الفتح، این قرائت را سماع کرده است. طبق این گواهی، طریق ابو الفتح به فهرست نجاشی چنین بوده است: «عن الشيخ المفید عبد الجبار بن عبدالله المقرئ اجازة عن المصنف رحمه الله» که در آن تصریح شده که مفید رازی برای روایت این کتاب از نجاشی اجازه گرفته بوده است (نک: حسینی جلالی، ۱۴۲۵، ص ۴۴۰).

علاوه بر افراد پیش گفته، ظاهر این است که ابو جعفر محمد بن حسن طوسی از کبار علمای معاصر با نجاشی، از او اجازه روایت گرفته و از این رو در برخی منابع، نجاشی از مشایخ وی محسوب شده است (نک: حکیم، ۱۴۳۵، ص ۹۸، پانویس ۳/ گرجی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۶). از نظر تستری، درواقع طوسی شاگرد پدر نجاشی بوده و نه خود او زیرا این نجاشی است که از آثار طوسی بسیار استفاده کرده و چگونه ممکن است که او استاد طوسی باشد؟ (تستری، ۱۴۱۰، ج ۱،

۱. او از فقهای امامی است که تمام تصانیف طوسی را نزد وی خوانده و علاوه بر طوسی، نزد سالار دیلمی و ابن البراج شاگردی کرده است. ابو الفتح رازی و سید ابو الرضا فضل الله راوندی از شاگردان او بوده اند (منتجب الدین، ۱۳۶۶، ص ۷۵/ قمی، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۱۹۹/ برای آشنایی بیشتر با وی نک: افندی، ۱۴۳۱، ج ۳، صص ۶۶-۶۹/ نوری، ۱۴۰۸، ج ۳، صص ۱۱۶-۱۲۳/ نیز نک: پاکتچی، ۱۳۸۵، صص ۲۳۸-۲۴۱).

۲. نسخه کتابخانه مرکزی تبریز با شماره ردیف ۶۰۱ و شماره دفتر ۳۱۸۲ مورد استفاده در این مقاله بوده است. کتابت این نسخه بسیار باارزش را نعمة الله بن حمزه عمیدی حسینی در محرم ۹۸۱ به پایان برده و حاوی تصحیحاتی از سید محمد بن علی حسینی عاملی مشهور به صاحب مدارک (۹۴۶-۱۰۰۹ق) است. در صفحه عنوان این نسخه دو یادداشت باارزش با تاریخ ۵۵۱ از روی نسخه‌ای که نسخه مورد بحث از روی آن کتابت شده، درج شده که هر دو، گواهی سماع کتاب از ابو الفتح رازی است. در انتهای این نسخه نیز یادداشتی به خط صاحب مدارک وجود دارد که در آن تصریح شده که او این نسخه را با نسخه مصحح و معتبری از فهرست نجاشی که در خزانه کتب امیرالمؤمنین (ع) در مشهد مقدس غروی بوده، مقابله کرده است (نک: موحد ابطی، ۱۴۱۷، ج ۱، صص ۱۴۰-۱۴۴/ ب: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۵۶/ م: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۷۴/ سید یونسی، ۱۳۵۰، ج ۲، صص ۷۱۰-۷۱۱).

۳. منتجب الدین (۱۳۶۶، ص ۱۲۳) از او با تعبیر «فاضل ورع» یاد کرده است.

صص ۵۱۹-۵۲۰) در پاسخ می‌توان گفت که چه استبعادی دارد که طوسی از عالم معاصرش اجازه روایت بگیرد؟ خصوصاً وقتی که می‌دانیم نجاشی از مشایخی روایت می‌کرده که برخی از مهم‌ترین آنان در شمار مشایخ طوسی نیستند و ممکن است طوسی برای نقل روایات آنان از نجاشی اجازه گرفته باشد. برای نمونه می‌توان به ابن الجندی و ابن نوح اشاره کرد که از مهم‌ترین مشایخ نجاشی هستند اما در شمار مشایخ طوسی ذکر نشده‌اند^۱ و می‌دانیم که طوسی با واسطه از ابن الجندی و ابن نوح روایت می‌کرده است (طوسی، ۱۴۲۰، مقدمه محقق، صص ۴۸-۴۹ و ۷۶) و برخلاف نجاشی دسترسی مستقیم به مسودات ابن نوح نداشته است (شیری، ۱۳۹۳، ص ۵۴۸).

۵- وثاقت و جایگاه علمی نجاشی

بر اساس اطلاعات موجود، پس از ابو الفتح رازی که به فهرست نجاشی توجه داشته و فرزندش محمد و شاگردش منتجب الدین رازی که این کتاب را نزد او خوانده‌اند و نیز ابن ابی طی حلی (۵۷۵-۶۳۰ق) که رجال نجاشی از منابع او در نگارش «الحاوی فی رجال الشیعة الامامیة» بوده (نک: سیستانی، ۱۴۳۷، ج ۱، صص ۱۷۲-۱۷۵، ج ۲، صص ۳۲۷-۳۲۸)، در میان علمای امامیه نخستین کسی که سخنی از نجاشی به میان آورده، سید بن طاووس (۵۸۹-۶۶۴ق) است. او نسخه‌ای از فهرست نجاشی را در اختیار داشته (کلیبرگ، ۱۳۷۱، صص ۴۹۷-۴۹۸) و این کتاب از منابعش در تألیف «فرج المهموم» (پایان نگارش در ۶۵۰ق) (همان، ص ۶۱) بوده است (نک: ابن طاووس، ۱۳۶۳، صص ۹۷، ۱۰۰، ۱۲۱-۱۲۳، ۱۳۰، ۲۲۲-۲۲۳، ۲۵۶). وی در «فتح الألباب» که نگارش آن از ۶۴۲ آغاز شده و در ۶۴۸ به پایان رسیده (کلیبرگ، ۱۳۷۱، ص ۶۳)، از نجاشی با تعبیر الشیخ الجلیل یاد می‌کند (ابن طاووس، ۱۴۰۹، ص ۱۸۲، ۱۹۰) اما در «التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن» که آن را در اواخر عمرش نوشته (کلیبرگ، ۱۳۷۱، صص ۱۰۴-۱۰۵)، اشاره می‌کند که استادش ابن نجار او را تزکیه (= توثیق) کرده است (ابن طاووس، ۱۴۱۶، ص ۳۷۵). چنان‌که عظیمی تذکر داده^۲، این برای توثیق نجاشی کافی نیست زیرا اولاً اگر ابن طاووس منبع دیگری برای توثیق نجاشی داشت به تزکیه یک عالم سنی اکتفا نمی‌کرد و ثانیاً تساهلات او در

۱. برای فهرست مشایخ طوسی نک: همدانی، ۱۳۸۲، صص ۴۶۰-۴۶۴ / طوسی، ۱۴۲۰، مقدمه محقق، صص ۲۸-۷۸ /

قس: ب: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۲۶ که ابن الجندی را به اشتباه از مشایخ طوسی ذکر کرده است.

۲. عظیمی، حمید؛ «نگاهی بر وثاقت ابو العباس نجاشی»، <https://www.academia.edu/11282030> (تاریخ

بازیابی: ۳۰ / ۷ / ۱۳۹۶)، ص ۱۱.

مباحث حدیثی و رجالی بر ما پوشیده نیست که گاه خود نیز به آن اعتراف می‌کند (نک: ابن طاووس، ۱۴۰۶، صص ۱۵-۱۶).

رجال نجاشی یکی از پنج منبع مورد اعتماد سید احمد بن موسی بن طاووس (د. ۶۷۳ق) در تألیف کتاب «حل الاشکال» بوده است (صاحب معالم، ۱۴۱۱، صص ۴-۵؛ نک: بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۴۳-۴۴). محقق حلی (۶۰۲ - ۶۷۶ق) هم کتاب نجاشی را در اختیار داشته و در آثارش به نظرات وی استناد کرده (نک: محقق حلی، ۱۴۱۳، ص ۲۹۶؛ همو، ۱۳۶۴، ج ۱، صص ۹۲، ۲۳۰، ۲۹۲، ۳۴۷، ۳۵۶، ۴۰۶؛ همو، ۱۴۱۲، ج ۲، صص ۱۴۸، ۱۶۷، ۱۷۷، ۲۵۳، ۳۷۲، ۴۰۳، ج ۳، صص ۵۰، ۱۷۲، ۳۹۷) که نشان‌دهنده اعتمادش به نجاشی است و حتی سید بحر العلوم بر این نظر است که محقق در علم رجال، نظر نجاشی را بر دیگران مقدم می‌داند (بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۴۴-۴۵).

در همین قرن باید از فاضل آبی (د. ۶۹۰ق) یاد کرد که در شرح خود بر «المختصر النافع» محقق حلی که «کشف الرموز» (پایان تألیف در ۶۷۲ق) نام دارد چند بار به آرای رجالی نجاشی استناد کرده است (آبی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۴۵، ج ۲، صص ۳۸، ۱۶۹، ۲۷۳، ۳۲۶).

علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ق) که طریقی متصل به نجاشی و کتابش داشته (علامه حلی، ۱۴۰۲، ص ۲۸۲؛ محمدباقر مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۰۴، ج ۲، ص ۹۵)، بر نجاشی ترحم کرده و او را «ثقة معتمد علیه» توصیف کرده (علامه حلی، ۱۴۰۲، ص ۲۰) و علاوه بر «خلاصة الاقوال» (برای نمونه نک: علامه حلی، ۱۴۰۲، صص ۹۵، ۱۰۸، ۱۵۵، ۲۱۰، ۲۳۳؛ نک: بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۵) در برخی آثار فقهی خود نیز بارها به نجاشی استناد کرده است (علامه حلی، ۱۴۱۸، ج ۷، ص ۴۶۱، ج ۸، صص ۳۰، ۳۳۰؛ همو، ۱۴۱۲، ج ۱، صص ۱۱۸، ۱۴۷، ۲۶۲-۲۶۳، ج ۲، صص ۲۵۱، ۳۶۸، ۳۷۳، ج ۴، ص ۱۶۷). شهید اول (د. ۷۸۶ق) هم طریق متصلی به نجاشی داشته و از او با تعبیر «الشیخ الصدوق الجلیل» یاد کرده است (شهید اول، ۱۴۰۷، صص ۲۶-۲۷).

اما علاوه بر اعتماد علمای سابق‌الذکر به‌ویژه بزرگان مکتب حله به نجاشی، آنچه در توثیق نجاشی می‌توان به آن استناد کرد این است که بنا بر نقل مجلسی در بحارالانوار، ابوالحسن صهرشتی در کتابش «قبس المصباح» از استادش نجاشی چنین یاد کرده است: «وَكَانَ شَيْخًا بَهِيًّا ثِقَةً صَدُوقَ اللِّسَانِ عِنْدَ الْمُوَافِقِ وَ الْمُخَالَفِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ أَرْضَاهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۱، ص ۳۲).

از آنجاکه منتجب الدین رازی^۱، صهرشتی را توثیق کرده است (منتجب الدین، ۱۳۶۶، ص ۶۷)، نجاشی بر اساس عبارت صهرشتی درباره وی توثیق می‌شود (نک: بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۴۰-۴۲).

برخی در اینجا اشکالی وارد کرده‌اند که منتجب الدین رازی و ابن شهرآشوب چنین کتابی به صهرشتی نسبت نداده‌اند^۲ ولی می‌توان این اشکال را پاسخ گفت که اولاً دلیلی بر اشتباه علامه مجلسی در نسبت دادن کتاب «قبس المصباح» به صهرشتی نداریم. ثانیاً عدم ذکر آن در «فهرست منتجب الدین» و «معالم العلماء» دلیل بر رد انتساب آن به صهرشتی نیست؛ چنان‌که ابن طاووس از اثری به نام «کتاب البدایة» از صهرشتی نقل کرده (ابن طاووس، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۲۷۲) درحالی که ابن شهرآشوب و منتجب الدین رازی چنین اثری برای وی ذکر نکرده‌اند و این در حالی است که مؤلفان فهرست‌ها (مانند خود نجاشی) لزوماً تمام آثار فرد را ذکر نمی‌کرده‌اند و باید دید مبنایشان در ذکر آثار چه بوده و ممکن است فقط به آثاری که طریق متصل به آن داشته‌اند یا نسخه آن نزدشان موجود بوده، اشاره می‌کرده‌اند چنان‌که ابن شهرآشوب سه اثر و منتجب الدین چهار اثر به صهرشتی نسبت داده‌اند و در ذکر آثار او تنها در یک مورد با هم اشتراک دارند (نک: ابن شهرآشوب، ۱۳۸۰ ص ۵۶؛ منتجب الدین، ۱۳۶۶، صص ۶۷-۶۸). ثالثاً ممکن است نسخه خطی منحصر به فردی (یا نسخ معدودی) از آن کتاب به دست متأخران بیفتد اما خود این نسخه (یا نسخ) برای نسبت دادن کتابی به فردی از علمای سلف باعث اطمینان شود و بررسی متن آن ظنی بیشتر از ذکر نام کتاب و مؤلفش در فهرست‌ها ایجاد کند؛ چنان‌که پیش از مجلسی، جد شیخ بهایی که نسخه‌ای از این کتاب را در اختیار داشته، انتساب آن به صهرشتی را تأیید کرده است (افندی، ۱۴۳۱، ج ۲، ص ۴۴۷). افندی نیز پس از تحقیق درباره این کتاب، آن را به‌طور قطع به صهرشتی نسبت داده است (همان، ج ۲، صص ۴۴۵-۴۴۸)^۳ و می‌توان به نظر مجلسی و افندی که دو محقق کم‌نظیر در عرصه تراث شیعی هستند، اعتماد کرد چنان‌که سید بحر العلوم نیز بر این نظر اعتماد کرده است (بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۴۱-۴۲). به‌علاوه آقابزرگ طهرانی

۱. درباره وثاقت منتجب الدین رازی نک: مازندرانی حائری، ۱۴۱۶، ج ۵، صص ۳۱-۳۳/ نیز نک: شبیری زنجانی، سید

موسی؛ «فهرست شیخ منتجب الدین»؛ در: جرعه‌ای از دریا، قم: مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۷.

۲. نک: عظیمی، حمید؛ «نگاهی بر وثاقت ابو العباس نجاشی»، <https://www.academia.edu/11282030>؛ تاریخ بازیابی: ۱۳۹۶/۷/۳۰، صص ۱۳-۱۴.

۳. مازندرانی حائری (۱۴۱۶، ج ۱، ص ۲۸۷)، نواده دختری مجلسی اول نیز این کتاب را به صهرشتی نسبت داده است.

نسخه خطی این کتاب را در خزانه سید مهدی بن احمد آل حیدر کاظمی در کاظمین دیده و او نیز نسبت آن به صهرشتی را پذیرفته است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۷، ص ۳۰ و ۱۴۳۰، ج ۲، صص ۱۵۸-۱۵۹).

این اشکال هم که حر عاملی، معاصر مجلسی، در توثیق نجاشی به قیس المصباح استناد نکرده^۱، موجب رد نسبت این کتاب به صهرشتی نیست زیرا ظاهراً نسخه این کتاب در اختیار حر عاملی نبوده، نه اینکه کتاب را دیده و چنین نسبتی نزدش ثابت نبوده است. مجلسی نسخه-هایی از تألیفات علمای سلف را در اختیار داشته که در دسترس دیگران حتی معاصرانش مانند حر عاملی نبوده است؛ مثلاً سیزده اصل مورد استفاده مجلسی در بحارالانوار که حر عاملی در زمان نگارش وسائل الشیعه (پایان نگارش در ۱۰۸۲ق) به آن‌ها دسترسی نداشته و بعداً در اثبات الهداة (پایان نگارش در ۱۰۹۶ق) از هفت اصل نقل کرده و ظاهر این است که این امکان را مجلسی برای وی فراهم ساخته است (نک: کلبرگ، ۱۳۸۸، صص ۲۱۶-۲۱۷).

یاقوت حموی در «معجم البلدان» ذیل ماده «صَهْرَجَت»، تنها یک نفر را با نسبت صهرجتی ذکر کرده و آن هم ابو الفرج محمد بن حسن بغدادی است که او را چنین معرفی کرده: یکی از فقهای شیعه و صاحب کتاب «قیس المصباح» که شاید مختصر «مصباح المتهجد» طوسی باشد (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۳، ص ۴۳۶). از آنجاکه چنین فردی در بین فقهای شیعه شناخته شده نیست (امین، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۱۴۲) و صهرشتی تلفظ عامیانه صهرجتی است (مدنی، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۲۶۰)، ظاهر این است که ابو الفرج محمد بن حسن صهرجتی بغدادی کسی نیست جز ابو الحسن سلیمان بن حسن صهرشتی بغدادی (نک: آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰، ج ۲، صص ۱۵۸-۱۵۹) و یاقوت که نوشته‌اش درباره وی نشان می‌دهد اطلاعات کافی درباره او نداشته، در ذکر نام وی دچار اشتباه شده است. با این توضیحات، این مطلب یاقوت را می‌توان شاهی دیگر در صحت انتساب کتاب «قیس المصباح» به صهرشتی دانست.

به‌هرحال وثاقت نجاشی و جایگاه وی در علم رجال از اموری نیست که نزد کبار علمای شیعه در آن تردید باشد (نک: محمدباقر مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، صص ۱۶، ۳۳/ بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۵/ خوانساری، ۱۳۹۰، ج ۱، صص ۶۰-۶۱/ صدر، ۱۳۷۰، صص ۲۶۷-۲۶۸/ نیز نک: احمدی و رحمتی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۳/ ایروانی، ۱۴۲۸، صص ۳۲۹-۳۳۰/ حیدری، ۱۳۷۵، ص ۲۹۵/

۱. عظیمی، حمید؛ «نگاهی بر وثاقت ابو العباس نجاشی»، <https://www.academia.edu/11282030> (تاریخ

میرشریفی، ۱۳۶۶، ص ۱۷۲). برای نمونه میرداماد از او چنین یاد کرده است: «شیخنا الثقة الفاضل الجلیل القدر، السند المعتمد علیه» (میرداماد، ۱۴۰۵، ص ۷۶). محمدتقی مجلسی، حر عاملی و محمدباقر مجلسی نیز نجاشی را توثیق کرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۶، ج ۱۴، ص ۳۳۱/ حر عاملی، بی تا، ج ۲، ص ۱۵؛ مجلسی، ۱۳۷۸، ص ۲۲). سید بحر العلوم او را یکی از مشایخ ثقات، عدول، أثبات و از اعظم ارکان جرح و تعدیل دانسته است (بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۵). ابو الهدی کلباسی بر این باور است که هر کس در فهرست نجاشی با دقت نگاه کند به شناخت او به احوال اشخاص و معاشرت او با اهل فن پی می‌برد (کلباسی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۰۱). محدث نوری با بیان اینکه هیچ کس با نجاشی قابل مقایسه نیست، درباره وی می‌نویسد: «هر چقدر درباره او بیشتر تحقیق می‌کنم وثوق و اطمینان من [نسبت به او] بیشتر می‌شود» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۱۴۶). آقابزرگ طهرانی رجال نجاشی را «عمده اصول اربعه رجالیه» امامیه دانسته و جایگاه آن را با جایگاه «الکافی» در بین کتب اربعه مقایسه کرده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، ص ۱۵۴). سید موسی شبیری زنجانی نیز از نجاشی با تعبیر «امام فن رجال» یاد کرده و کتابش را مهم‌ترین و مفیدترین کتاب از اصول رجالی شیعه امامیه دانسته است (ز: مقدمه مصحح، ص ۲). جعفر سبحانی هم تعبیر «اتقن الاصول الرجالیه» را درباره کتاب نجاشی به کار برده است (ب: ج ۱، مقدمه مشرف، ص ی).

نجاشی به خاطر مطالب مختلفی که در کتابش آورده و نشان از تسلط شگرف مؤلف بر علم رجال است، در قیاس با طوسی، بیشتر مورد توجه فقیهان و رجالیان قرار گرفته و حتی برخی قاعده‌ای را تحت عنوان قاعده تقدیم قول نجاشی مطرح کرده‌اند (نک: گرجی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۶/ احمدی و رحمتی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۳) که بر اساس آن، هنگامی که میان کلام طوسی و کلام نجاشی در توثیق یا تضعیف راوی اختلاف باشد، کلام نجاشی به علت دقت و خبرویتی بیشتر بر کلام طوسی ترجیح می‌یابد (بحر العلوم، ۱۳۶۳، ج ۲، صص ۴۶-۵۰/ کلباسی، ۱۴۲۲، ج ۲، صص ۳۱۶-۳۲۴/ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۰، صص ۱۵۴-۱۵۵). به خصوص آنکه طوسی در زمینه‌های مختلف، تألیفات سودمندی دارد و از این جهت محض در رجال نیست اما نجاشی عکس این است (میرشریفی، ۱۳۶۶، صص ۱۷۰، ۱۷۴) و لذا اثبت و اضط از ابن غضائری، طوسی و سایر رجالیان بعد از وی مانند علامه حلی است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج ۷، ص ۴۶۷/ صدر، ۱۳۷۰، ص ۲۶۸/ خویی، ۱۴۱۳، ج ۱۷، ص ۷۳/ راضی، ۱۴۲۱، ص ۱۴۵/ سبحانی، ۱۴۱۰، ص ۶۲/ شبیری زنجانی، ۱۳۶۴، ص ۱۱/ برای تفصیل بیشتر نک: رحمان ستایش و جدیدی نژاد، ۱۳۸۴،

صص ۱۳۸-۱۴۹). البته اثبت و اتقن بودن نجاشی نسبت به طوسی به این معنا نیست که در هرگونه اختلافی با طوسی به‌جز توثیق و تضعیف مثلاً در ضبط اسامی و احوال راویان لزوماً نوشته نجاشی درست و نوشته طوسی غلط است بلکه اولاً اگر قرینه‌ای خارجی بر ترجیح نظر هیچ‌کدام نداشتیم، می‌توان نظر نجاشی را ترجیح داد^۱ و ثانیاً در مواردی بر اساس قراین خارجی، صحت نوشته طوسی و اشتباه بودن نوشته نجاشی محرز می‌شود (نک: تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، صص ۵۳-۵۵؛ خامنه‌ای، ۱۳۷۷، ص ۵۸). در تعارض میان رأی و نظر کشی و نجاشی اختلاف وجود دارد اما اقوی تقدم آرا و نظرات نجاشی بر کشی است (نک: کلباسی، ۱۴۲۲، ج ۲، صص ۲۹۹-۳۱۲؛ رحمان ستایش، ۱۳۸۵، صص ۱۳۲-۱۳۴)^۲.

علی‌رغم اشراف نجاشی بر اطلاعات ناظر به رجال، تراجم، انساب و... (نک: بغدادی، ۱۴۲۹، صص ۱۲۹-۱۳۱، ۱۳۵-۱۴۷/ حکیم، ۱۹۸۶ م، صص ۱۳۶-۱۴۰/ دیاری بیدگلی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۳/ م: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۴۹-۵۲)^۳، گفته شده است که نجاشی در بیان داده‌های موردنیاز پژوهشگران دقیق عمل نکرده است؛ برای مثال هنگام تضعیف راویان غالباً چرایی تضعیف را ذکر نمی‌کند درحالی‌که وضعیت رجالی یک راوی بسیار بیش از آنکه به محل سکونت، خاندان یا تعداد کتب او مربوط باشد به اشراف رجالی بر اسرار معارف اهل‌بیت (ع) بستگی دارد تا به خاطر نقل چنین مطالبی از سوی راوی، وی را متهم به غلو و ارتفاع نسازد. برای همین در جایی که داوری نجاشی متوقف بر مبانی فقهی، کلامی و تفسیری خاصی است بایستی دیدگاه فقیهان حدیث‌پژوهی مانند کلینی، صدوق، طوسی و دیگران را مقدم دانست. از نظر محمد سند، تضعیف جعفر بن محمد بن مالک توسط نجاشی (ز: ص ۱۲۲، ذیل ش ۳۱۳) می‌تواند گواهی بر سستی آرای کلامی نجاشی باشد چراکه با مراجعه به روایات کلینی از این شخص (نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۲۴۲-۲۵۴) می‌توان به شناخت والای او از اهل‌بیت (ع) پی برد (نک: سند، ۱۴۳۱، صص ۳۰۱-۳۲۵).

۱. تستری در این حالت حکم به توقف کرده است. (تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، صص ۴۸۶-۴۸۷).

۲. برای تفصیل بیشتر درباره تقدم یا عدم تقدم نظر نجاشی بر سایر علمای رجال متقدم مانند کشی، ابن غضائری و طوسی نک: دیاری بیدگلی، ۱۳۸۴، صص ۲۱۷-۲۳۴/ ب: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۱۵-۲۱/ م: ج ۱، مقدمه محقق، صص ۶۵-۶۹.

۳. تفصیل انواع اطلاعات ارائه‌شده در فهرست نجاشی نک: رحمان ستایش و جدیدی نژاد، ۱۳۸۴، صص ۸۸-۱۱۰/ شبیری، ۱۳۹۳، صص ۵۶۵-۵۷۰/ شمشیری و جلالی، ۱۳۸۵، صص ۵۷-۶۳ و ۱۳۸۵، صص ۱۰۶-۱۲۵.

این اشکال به نجاشی وارد نیست زیرا اولاً نجاشی در مواضع مختلفی از کتابش نشان داده که حدیث پژوه قهاری است صرف نظر از آنکه نزد بزرگانی مانند مفید و سید مرتضی که بزرگان فقه و کلام امامیه در بغداد در قرن چهارم و پنجم بودند شاگردی کرده و از این رو با مبانی فقهی و اعتقادی مذهب کاملاً آشنا بوده است.^۱ ثانیاً علی رغم آنکه با پالایش روایات موضوع یا غالیانه از سوی محدثان بزرگ امامی، بسیاری از قرائن و شواهد از میان رفته است اما توجه به همین اندک میراثی که از برخی متهمان به غلو، امروزه به دست ما رسیده نشان می دهد تضعیف متهمان به غلو از سوی نجاشی بجا بوده است؛ برای مثال ابوالقاسم علی بن احمد کوفی را نجاشی (ز: صص ۲۶۵-۲۶۶، ذیل ش ۶۹۱) و ابن غضائری هر دو تضعیف کرده اند و امروز کتاب «الاستغاثة فی البدع الثلاثة» از او در دسترس ماست که برای اثبات فساد مذهب او کافی است (نک: تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۶۷). به علاوه معیار جرح و تعدیل راوی، وثاقت به معنای امانت در نقل و ضبط متعارف است و ارتباطی به تحمل اسرار و معارف اهل بیت (ع) ندارد.

محمد سند در نقد نجاشی پا را فراتر گذاشته و ادعا کرده که نجاشی از آرای رجالی مشایخ سنی مذهبش تأثیر پذیرفته است (سند، ۱۴۳۱، صص ۳۲۰-۳۲۵). در رد این ادعا کافی است که اعتبار و دلالت شواهد مورد استناد سند بررسی شود، مثلاً ابراهیم بن مخلد بن جعفر (درباره وی نک: خطیب بغدادی، ۱۴۱۷، ج ۶، صص ۱۸۷-۱۸۸) اگرچه سنی است (تستری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۳۰۰/م: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۳۳، پانویس ۵) اما نام او تنها دو بار در فهرست نجاشی آمده؛ یکبار در طریق نجاشی به دعیل (ز: ص ۱۶۳، ذیل ش ۴۲۸) و بار دیگر در طریق او به کتاب «الرد علی الحرقوصیة» از محمد بن جریر طبری مورخ مشهور (ز: ص ۳۲۲، ذیل ش ۸۷۹). آیا ذکر نام فردی عامی در طریق به کتاب طبری عجیب است؟ یا نشان دهنده تأثیر گرفتن نجاشی از مبانی کلامی اهل تسنن است؟! نمونه دیگر، حسن بن محمد فحام است که خطیب بغدادی او را شافعی دانسته اما برخی علمای شیعه او را امامی دانسته اند (نک: سبحانی، ۱۴۱۸، ج ۵، صص ۹۴-۹۵) و حتی اگر شافعی هم بوده باشد، واضح است که دلیل بر اثرپذیری نجاشی از اهل تسنن در آرای رجالی اش نیست زیرا نام او تنها یکبار در کتاب نجاشی آمده و آن هم در طریق وی به نسخه عیسی بن احمد بن عیسی است (ز: ص ۲۹۷، ذیل ۸۰۶).

۱. محمدباقر ملکیان این اشکال سند به نجاشی را که وی آرای فقهی، کلامی و تفسیری سستی داشته، مصداق گزافه

گویی دانسته است؛ م: ج ۱، مقدمه محقق، ص ۶۹.

از دیگر اشکالات محمد سند به نجاشی، توثیق یحیی بن سعید قطان نزد نجاشی است (ز: ص ۴۴۳، ذیل ش ۱۱۹۶) درحالی که او ناصبی است (سند، ۱۴۳۱، صص ۳۱۶-۳۱۷). در پاسخ به این اشکال باید گفت ناصبی بودن او قابل اثبات نیست و قطان به این خاطر امام صادق (ع) را در نقل روایت، تضعیف کرده که آن حضرت گاهی اسناد متصل تا پیامبر (ص) ارائه نمی داد (نک: جرجانی، ۱۴۱۸، ج ۲، صص ۳۵۶-۳۵۷) نه آنکه یحیی بن سعید دشمنی با آن حضرت را دین خود و مایه نزدیکی به خدا بداند تا ناصبی تلقی شود.

نتیجه گیری

در این مقاله به مسائل و ابهامات درباره ابعاد مختلف حیات علمی نجاشی پرداخته شد. درباره آثار نجاشی مشخص شد که اینکه برخی مانند آقابزرگ طهرانی، تفسیری به نجاشی نسبت داده اند درست نیست و برای نجاشی جز آثاری که خودش از آن ها در کتاب رجالش یاد کرده، اثری دیگر شناسایی نشده است. درباره مشایخ نجاشی، ضمن پرداختن به نحوه ارتباط وی با سید مرتضی، به سه مبحث دیگر پرداخته شد: یکی اینکه مراد از «ابو العباس» به صورت مطلق در کتاب نجاشی، یا ابو العباس ابن نوح است یا ابو العباس ابن عقده و با ارائه بحثی نو، جانب این نظر گرفته شد که مراد از آن ابن نوح است. دیگر اینکه ادعای تأثیرپذیری نجاشی از ابن غضائری و پدرش حسین بن عبیدالله در توثیقات و تضعیفات راویان بررسی و بر اساس چگونگی استنادات و ارجاعات نجاشی به ابن غضائری، پذیرفته نشد. مسأله دیگر، قاعده وثاقت مشایخ نجاشی بود که در حجیت آن تردید شد.

درباره شاگردان نجاشی، ضمن شناسایی شاگردان او در منابع موجود، به این نکته اشاره شد که ابو جعفر طوسی نیز از نجاشی اجازه روایت گرفته بوده و به اشکال تستری در این باره پاسخ داده شد. در ادامه مفصلاً به اشکالات حمید عظیمی درباره وثاقت نجاشی پرداخته شده و دلایلی برای وثاقت نجاشی ذکر شده است. در انتها نیز سستی اشکالات محمد سند درباره ضعف شخصیت علمی نجاشی نشان داده شده است.

منابع و مأخذ

۱. ابن داود حلّی، حسن بن علی؛ رجال؛ به کوشش: میر جلال الدین حسینی محدث ارموی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش. [چاپ شده به همراه رجال برقی در یک جلد]
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی؛ معالم العلماء؛ نجف: المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۰ ق.
۳. —؛ مناقب آل ابی طالب؛ قم: علامه، ۱۳۷۹ ق.
۴. ابن طاوس، علی بن موسی؛ الاقبال؛ به کوشش: جواد قیومی اصفهانی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
۵. —؛ التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن؛ اصفهان: مؤسسه صاحب الامر عجل الله فرجه، ۱۴۱۶ ق.
۶. —؛ فتح الالباب؛ به کوشش: حامد خفاف، بیروت: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ ق.
۷. —؛ فرج المهموم؛ قم: منشورات الرضی، ۱۳۶۳ ق.
۸. —؛ فلاح السائل ونجاح المسائل؛ قم: بوستان کتاب، ۱۴۰۶ ق.
۹. ابن نجار بغدادی، محمد بن محمود؛ ذیل تاریخ بغداد؛ در: خطیب بغدادی، احمد بن علی؛ تاریخ بغداد؛ ج ۱۶-۲۰، به کوشش: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ ق.
۱۰. احمدی، مهدی و رحمتی، محمدکاظم؛ تاریخ حدیث شیعه در سده های چهارم تا هفتم هجری؛ قم: دار الحدیث، ۱۳۸۹ ش.
۱۱. استرآبادی، محمد بن علی؛ منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال؛ قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۲۲ ق.
۱۲. افندی، عبدالله بن عیسی بیگ؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء؛ به کوشش: سید احمد حسینی اشکوری، بیروت: مؤسسه تاریخ العربی، ۱۴۳۱ ق.
۱۳. امین، سید محسن؛ اعیان الشیعة؛ به کوشش: سیدحسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق.
۱۴. انصاری، حسن؛ «تبیینی پیش از تبیان: تفسیری شیعی و ناشناخته از یک دانشمند اهل طوس»؛ درگاه /الآثار (تاریخ بازیابی: ۱۳۹۶/۷/۱۶): [http:// al-athar.ir/ home/ Content?id=1135&code=9](http://al-athar.ir/home/Content?id=1135&code=9).
۱۵. ایروانی، باقر؛ دروس تمهیدیة فی القواعد الرجالیة؛ قم: مدین، ۱۴۲۸ ق.
۱۶. آبی، حسن بن ابی طالب؛ کشف الرموز؛ به کوشش: علی پناه اشتهااردی و حسین یزدی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۱۷. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن؛ الذریعة الی تصانیف الشیعة؛ به کوشش: علی نقی منزوی، احمد منزوی، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۱۸. —؛ طبقات اعلام الشیعة؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۳۰ ق.

۱۹. بحر العلوم، سید محمد مهدی؛ *الفوائد الرجالية*؛ به کوشش: سید حسین بحر العلوم و سید محمد صادق بحر العلوم، تهران: مکتبه الصادق (ع)، ۱۳۶۳ ش.
۲۰. بروجردی، سید حسین؛ *الموسوعة الرجالية*؛ ج ۶: رجال اسانید او طبقات رجال کتاب رجال الکشی و فهرست الشیخ الطوسی و فهرست الشیخ النجاشی، به خط و تحریر: حسن نوری همدانی، تاریخ کتابت: جمادی الاول ۱۳۷۴ ق، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۱۳ ق.
۲۱. بغدادی، حمید؛ «قراءة سريعة في كتاب رجال النجاشي»؛ *تراثنا*، سال ۲۴، ش ۱ و ۲، محرم - جمادی الثانیة ۱۴۲۹ ق.
۲۲. بهودی، محمد باقر و سرشار، مژگان؛ «فهرست اسماء مؤلفی الشيعة»؛ حدیث پژوهی، ش ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳ ش.
۲۳. —؛ *معرفة الحديث*؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹ ش.
۲۴. پاکتچی، احمد؛ *مکاتب فقه امامی ایران پس از شیخ طوسی تا پایگیری مکتب حله*؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۵ ش.
۲۵. تستری، محمد تقی؛ *قاموس الرجال*؛ قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۲۶. جرجانی، عبدالله بن عدی؛ *الکامل فی ضعف الرجال*؛ به کوشش: عادل احمد عبد الموجود، علی محمد معوض، عبد الفتاح ابو سنة، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۸ ق.
۲۷. حر عاملی، محمد بن حسن؛ *امل الامل*؛ به کوشش: سید احمد حسینی اشکوری، بغداد: مکتبه الاندلس، بی تا.
۲۸. حسینی جلالی، سید محمد حسین؛ *درایة الحديث*؛ به کوشش: سید محمد جواد حسینی جلالی، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۵ ق.
۲۹. حکیم، حسن عیسی؛ «مع النجاشی الاسدی فی کتابه الرجال او الفهرست»؛ *المؤرخ العربی*، ش ۲۷، ۱۹۸۶ م.
۳۰. —؛ *الشیخ النجاشی*؛ کربلا: مرکز کربلاء للدراسات والبحوث، ۱۴۳۵ ق.
۳۱. حیدری، مرتضی؛ «نظرات فی الاصول الرجالية عند الشيعة الامامية»؛ *الفکر الاسلامی*، ش ۱۳ و ۱۴، اردیبهشت ۱۳۷۵ ش.
۳۲. خامنه‌ای، سید علی؛ *چهار کتاب اصلی علم رجال*؛ تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
۳۳. خطیب بغدادی، احمد بن علی؛ *تاریخ بغداد*؛ به کوشش: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ ق.

۳۴. خوانساری، محمدباقر بن زین العابدین؛ *روضات الجنات فی احوال العلماء والسادات*؛ به کوشش: اسدالله اسماعیلیان، قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۰ ق.
۳۵. خویی، سید ابوالقاسم؛ *معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة*؛ بی جا: بی نا، ۱۴۱۳ ق.
۳۶. داوری، مسلم؛ *زیارة عاشوراء تحفة من السماء*؛ تقریرات به قلم سید عباس حسینی، بیروت: دار جواد الائمة (ع)، ۱۴۳۲ ق.
۳۷. دریاب نجفی، محمود؛ *نصوص المرح والتعديل دراسة وتقييم*؛ قم: مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۳۰ ق.
۳۸. دیاری بیدگلی، محمدتقی؛ «*داوری در باب تعارض آرای نجاشی و دیگر رجال شناسان متقدم امامیه*»؛ علوم حدیث، ش ۳۵-۳۶، بهار و تابستان ۱۳۸۴ ش.
۳۹. راضی، حسین؛ *تاریخ علم الرجال و اہمیة رجال النجاشی*؛ بیروت: مؤسسة البلاغ، ۱۴۲۱ ق.
۴۰. ربانی، محمدحسن؛ *دانش رجال الحديث*؛ مشهد: به نشر، ۱۳۸۲ ش.
۴۱. —؛ *سبک شناسی دانش رجال الحديث*؛ قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۳۸۵ ش.
۴۲. رحمان ستایش، محمدکاظم؛ *آشنایی با کتب رجالی شیعه*؛ تهران: سمت و دانشکده علوم حدیث، ۱۳۸۵ ش.
۴۳. رحمان ستایش، محمدکاظم و جدیدی نژاد، محمدرضا؛ *بازشناسی منابع اصلی رجالی شیعه*؛ قم: دار الحدیث، ۱۳۸۴ ش.
۴۴. رحمتی، محمدکاظم؛ «*ابو العباس نجاشی و تفسیر منسوب به او*»؛ درگاه الآثار (تاریخ بازیابی: ۱۶ / ۷ / ۱۳۹۶): [http:// al-athar.ir/ home/ Content?id=3457&code=9](http://al-athar.ir/home/Content?id=3457&code=9)
۴۵. سبحانی، جعفر؛ *کلیات فی علم الرجال*؛ قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ ق.
۴۶. —؛ *موسوعة طبقات الفقهاء*؛ قم: مؤسسة الامام الصادق (ع)، ۱۴۱۸ ق.
۴۷. سند، محمد؛ *الاجتهاد و التقليد فی علم الرجال و اثره فی التراث العقائدي*؛ تقریرات به قلم: محمد آل مکباسب، حسن کاشانی، مجتبی اسکندری، قم: مکتبه فدک، ۱۴۳۱ ق.
۴۸. سید یونسی، میر ودود؛ *فهرست کتابخانه ملی تبریز*؛ تبریز: کتابخانه ملی تبریز، ۱۳۵۰ ش.
۴۹. سیستانی، سید محمدرضا؛ *قبسات من علم الرجال*؛ به کوشش: سید محمد بکاء، بیروت: دار المؤرخ العربی، ۱۴۳۷ ق.
۵۰. شبیری زنجانی، سید موسی؛ «*ابو العباس نجاشی و عصر وی (۱)*»؛ نور علم، ش ۱۱، مرداد ۱۳۶۴ ش.
۵۱. —؛ «*فهرست شیخ منتجب الدین*»؛ در: *جرعه ای از دریا*، قم: مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۸۹ ش.
۵۲. شبیری، سید محمدجواد؛ «*رجال طوسی*»؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۹، زیر نظر: غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۳ ش.

۵۳. —: «رجال نجاشی»؛ دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۹، زیر نظر: غلامعلی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، ۱۳۹۳ ش.
۵۴. شمس، محمدجواد؛ «جنید بغدادی»؛ در: دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۸، زیر نظر: سید محمدکاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۹ ش.
۵۵. شمشیری، رحیمه و جلالی، مهدی؛ «روش نجاشی در نقد رجال»؛ علوم حدیث، ش ۴۰، تابستان ۱۳۸۵ ش.
۵۶. —: «روش و عملکرد عمومی نجاشی در فهرست»؛ علوم حدیث، ش ۴۱، پاییز ۱۳۸۵ ش.
۵۷. شهید اول، محمد بن مکی؛ الاربعون حدیثاً؛ قم: مدرسه الامام المهدی (عج)، ۱۴۰۷ ق.
۵۸. شهید ثانی، زین الدین بن علی؛ مسالك الافهام؛ قم: مؤسسة المعارف الاسلامیة، ۱۴۱۳ ق.
۵۹. صاحب معالم، حسن بن زین الدین؛ التحریر الطاووسی؛ به کوشش: فاضل جواهری، قم: کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۱ ق.
۶۰. صدر، سیدحسن؛ تأسیس الشيعة لعلوم الاسلام؛ بغداد: شركة النشر والطباعة العراقية المحدودة، ۱۳۷۰ ق.
۶۱. —: تكملة امل الامل؛ به کوشش: حسین علی محفوظ، عبدالکریم دباغ، عدنان دباغ، بیروت: دار المؤرخ العربی، ۱۴۲۹ ق.
۶۲. صدراپی خویی، علی؛ فهرستگان نسخه های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه؛ قم: دار الحدیث، ۱۳۸۲ ش.
۶۳. صفدی، خلیل بن ایبک؛ الوافی بالوفیات؛ به کوشش: هلموت ریتز، بیروت: دار النشر فرانز شتاينر، ۱۴۰۱ ق.
۶۴. طاوسی مسرور، سعید؛ پژوهشی پیرامون جابر بن یزید جعفی؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۹ ش.
۶۵. طباطبائی، سید عبدالعزیز؛ معجم اعلام الشيعة؛ قم: مؤسسة آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۱۷ ق.
۶۶. طوسی، محمد بن حسن؛ الفهرست؛ به کوشش: سید عبدالعزیز طباطبائی، قم: مكتبة المحقق الطباطبائي، ۱۴۲۰ ق.
۶۷. عظیمی، حمید؛ «نگاهی بر وثاقت ابو العباس نجاشی»؛ (تاریخ بازیابی سایت: ۱۳۹۶/۷/۳۰)، <https://www.academia.edu/11282030>.
۶۸. علامه حلی، حسن بن یوسف؛ رجال (خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال)؛ به کوشش: سید محمدصادق بحر العلوم، قم: الشریف الرضی، ۱۴۰۲ ق.
۶۹. —: مختلف الشيعة؛ قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۷۰. —: منتهی المطلب؛ مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۱۲ ق.

۷۱. غفاری، علی اکبر؛ *دراسات فی علم الدراية*؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۶۹ ش.
۷۲. فقهی زاده، عبد الهادی و بشیری، مجید؛ «مشایخ نجاشی و بررسی وثاقت عمومی آنان»؛ حدیث پژوهی، ش ۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۹ ش.
۷۳. قاسم پور، محسن؛ «مقایسه دیدگاه های رجالی ابن غضائری و نجاشی»؛ حدیث پژوهی، ش ۹، بهار و تابستان ۱۳۹۲ ش.
۷۴. قمی، عباس؛ *الکنى واللقاب*؛ تهران: مکتبه الصدر، ۱۳۶۸ ش.
۷۵. قهپایی، عنایه الله؛ *مجمع الرجال*؛ به کوشش: سید ضیاء الدین علامه اصفهانی، قم: اسماعیلیان، ۱۳۶۴ ش.
۷۶. کاظمی، عبد النبى؛ *تکملة الرجال*؛ به کوشش: سید محمدصادق بحر العلوم، قم: انوار الهدی، ۱۴۲۵ ق.
۷۷. کلباسی، ابو الهدی؛ *سماء المقال فی علم الرجال*؛ به کوشش: سید محمد حسینی قزوینی، قم: مؤسسه ولی العصر علیه السلام للدراسات الاسلامیة، ۱۴۱۹ ق.
۷۸. کلباسی، محمد بن محمد ابراهیم؛ *الرسائل الرجالیة*؛ به کوشش: محمدحسین درایتی، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۲ ق.
۷۹. کلبرگ، اتان؛ «*خستین مدونات حدیثی امامیه: اصول چهارصدگانه*»؛ ترجمه: محمدکاظم رحمتی، در *مقالاتی در تاریخ زبده و امامیه*، تهران: انتشارات بصیرت، ۱۳۸۸ ش.
۸۰. —؛ *کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او*؛ ترجمه: سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم: کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ ش.
۸۱. کلبینی، محمد بن یعقوب؛ *الکافی*؛ به کوشش: علی اکبر غفاری، تهران: دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ ق.
۸۲. گرجی، ابوالقاسم؛ *تاریخ فقه و فقها*؛ تهران: سمت، ۱۳۸۵ ش.
۸۳. مازندرانی حائری، محمد بن اسماعیل؛ *منتهی المقال فی احوال الرجال*؛ قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۱۶ ق.
۸۴. مامقانی، عبدالله؛ *تنقیح المقال فی علم الرجال*؛ به کوشش: محی الدین مامقانی و محمدرضا مامقانی، قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۳۱ ق.
۸۵. مجلسی، محمدباقر؛ *الوجیزة فی الرجال*؛ به کوشش: محمدکاظم رحمان ستایش، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۸۶. —؛ *بحار الانوار*؛ به کوشش: محمدباقر بهبودی و دیگران، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۸۷. مجلسی، محمدتقی؛ *روضة المتقین فی شرح من لایحضره الفقیه*؛ قم: کوشانپور، ۱۴۰۶ ق.

۸۸. محقق حلی، جعفر بن حسن؛ *المسائل الکمالیه*؛ در: *الرسائل التسع*، به کوشش: رضا استادی، قم: کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۳ ق.
۸۹. _____؛ *المعتبر*؛ به کوشش: ناصر مکارم شیرازی، قم: مؤسسه سید الشهداء (ع)، ۱۳۶۴ ش.
۹۰. _____؛ *نکت النهایه*؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۲ ق.
۹۱. مدنی، سیدعلی خان بن احمد؛ *الدرجات الرفیعه فی طبقات الشیعه*؛ به کوشش: سید محمدصادق بحر العلوم، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۹۸۳ م.
۹۲. _____؛ *الطراز الاول والکناز لما علیه من لغة العرب المعول*؛ مشهد: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ۱۳۸۴ ش.
۹۳. معارف، مجید؛ *پژوهشی در تاریخ حدیث شیعه*؛ تهران: مؤسسه فرهنگی و هنری ضریح، ۱۳۷۴ ش.
۹۴. منتجب الدین، علی بن عبیدالله؛ *الفهرست*؛ به کوشش: میر جلال الدین محدث ارموی و محمد سمایی حائری، قم: کتابخانه عمومی آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۶۶ ش.
۹۵. موحد ابطحی، سید محمدعلی؛ *تهذیب المقال فی تنقیح کتاب الرجال*؛ قم: ابن المؤلف سیدمحمد، ۱۴۱۷ ق.
۹۶. میرداماد، محمدباقر بن محمد؛ *الرواشح السماویة*؛ قم: منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۵ ق.
۹۷. میرشریفی، سیدعلی؛ «*رجال نجاشی مهم ترین کتاب رجالی شیعه*»؛ نور علم، ش ۲۵، اسفند ۱۳۶۶ ش.
۹۸. نجاشی، احمد بن علی؛ *فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)*؛ به کوشش: سید موسی شیرازی زنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ ق.
۹۹. _____؛ *فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)*؛ به کوشش: محمدباقر ملکیان، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۴ ش.
۱۰۰. _____؛ *فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)*؛ به کوشش: محمدجواد نائینی، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۸ ق.
۱۰۱. _____؛ *فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)*؛ نسخه خطی با شماره دفتر ۳۱۸۲ (شماره ردیف ۶۰۱)، کتابخانه مرکزی تبریز، به خط: نعمه الله بن حمزه عمیدی حسینی، محرم ۹۸۱ ق.
۱۰۲. نوری، حسین بن محمدتقی؛ *خاتمه مستدرک الوسائل*؛ قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ ق.
۱۰۳. همدانی، علی اکبر بن شیرمحمد؛ *فهرس الصدریه فی الاجازات العلویه*؛ به کوشش: سید جعفر حسینی اشکوری، در: *میراث حدیث شیعه*، دفتر ۱۱، به کوشش: مهدی مهریزی و علی صدراپی خویی، قم: دار الحدیث، ۱۳۸۲ ش.
۱۰۴. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله؛ *معجم البلدان*؛ بیروت: دار صادر، ۱۹۹۵ م.